Тіньова економіка: українські реалії та заходи протидії часів президента Л. Кучми

Є. С. Неклюдов

Запорізький національний університет
medvedevgenij85@gmail.com

Ключові слова: детінізація економіки, економічна злочинність, гіперінфляція, рівень ВВП, податки, податкова система, тіньові доходи, тіньова економіка, трансформаційні процеси.

У статті проведено аналіз стану національної економіки та тіньового її сектору в період президентства Л. Д. Кучми. Установлено, що підґрунтям істотного зростання тіньового сектору в економіці в середині 90-х років слугували кризові явища в офіційному секторі економіки, заборгованість із заробітної плати, високий податковий тиск, процеси гіперінфляції. З'ясовано, що ініційований та втілений командою Леоніда Кучми комплекс реформ та заходів у фінансово-економічній сфері сприяв стабілізації національної економіки та зниженню рівня тіньового сектору.

Shadow Economy: Ukrainian Realias and Countermeasures During L. Kuchma's Presidency

Ye. Nekludov

Zaporizhzhia National University

Key words: unshadowing of the economy, economic crime, hyperinflation, GDP level, taxes, taxation system, shadow revenues, shadow economy, transformation processes.

The article analyzes the state of the national economy and its shadow sector during L. Kuchma's presidency in Ukraine. It has been proved that the crisis in the country's economy at the beginning of 1994 was caused by the imbalance among the economic strategy, inconsistency of its elements, and absence of timely economic reforms. The transition from socialist forms of economy organization to market ones led to the change of the shadow economic sector, its development, and adaptation to the new conditions. It has been found out that salary debt obligations in the official sector, the pressure of high taxes, and the processes of hyperinflation formed the ground for an intensive growth of the shadow sector in the economy of the mid-1990s. Corrupt practices among public officials were both an additional factor promoting the shadow economy growth and part of the shadow economy itself. It has been revealed that the basis of L. Kuchma's strategic course was the process of reforming macroeconomic stabilization that included both financial and monetary stabilization, which favoured the improvement of the investment climate as well as creation of proper conditions for economic growth. The key components of L. Kuchma's economic strategy in the period of 1994-1999 were an introduction of a consistent course of price liberalization, start of industry operation normalization, first steps of business legal framework liberalization, currency exchange rate stabilization and strengthening of the national monetary unit. It has been proved that a complex of reforms and measures in the financial and economic spheres introduced and put into practice by Leonid Kuchma's team promoted stabilization of the national economy and decrease in the activity of the shadow sector. It is stated, however, that despite the slight decrease, such phenomena as corruption, crime, and shadow economy continued slowing down the development of the country.

Постановка проблеми. Економічна система в будь-якій країні є поєднанням легальної та нелегальної тіньової економічної діяльності. Неофіційна економіка завжди функціонує паралельно з офіційною. Проте, чим розвиненіша й заможніша країна, тим нижчий рівень тіньової економіки

вона має. Занадто високий рівень тінізації економіки негативно впливає на імідж держави, її конкурентоспроможність, ефективність структурних та інституційних реформ, а також на збільшення рівня криміналізації суспільства та збільшення кількості економічних злочинів і проникнен-

ня капіталу кримінального походження. Тіньова економіка в Україні вже після проголошення незалежності в 1991 році становила за різними оцінками 50 – 60%, що є істотною загрозою національній безпеці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми тіньової економіки активно досліджуються у вітчизняному та зарубіжному науковому середовищі. Вагомий внесок у дослідження теоретичних та практичних аспектів тіньової економічної діяльності здійснили: Д. Блейдс, З. Варналії, П. Гутманн, Е. Лібанова, В. Мандибур, М. Павловський, Б. Пасхавер, О. Турчинов та багато інших. Проте майже не дослідженими є питання взаємодії різних підрозділів правоохоронних органів у виробленні загальної стратегії протидії тіньовому сектору, дієвості каральних та попереджувальних заходів, впливу окремих економічних реформ на процеси детінізації тощо. Водночас, актуальність проблеми потребує глибокого осмислення цього питання, зокрема й на основі аналізу прорахунків та здобутків минулих історичних періодів.

Метою роботи є визначення основних тенденцій протидії розвитку тіньової економіки в Україні за часів президентства Л. Кучми шляхом ретроспективного аналізу стану економіки в цілому та заходів попередження тіньового сектору як у законодавчій, так і в практичній площині.

Основний зміст. Обрання Леоніда Даниловича Кучми на позачергових виборах у липні 1994 року на президентську посаду дало початок новому етапу в процесі формування молодій незалежній українській державі. Однак одразу після обрання глава держави зіткнувся з великим комплексом проблем у різних сферах суспільного життя та господарсько-промислового комплексу, і найскладніші з них очікували його в економічній сфері.

Перші роки незалежності країни були вкрай важкими для новоствореної держави. Період трансформації планової економіки в ринкову характеризувався глибокими кризовими явищами як в

економіці, так і в суспільстві. Реалізуючи завдання першого підготовчого етапу становлення національної економіки ринкового типу, парламент провів плідну законодавчу роботу. Було прийнято закони «Про власність», «Про бюджетну систему України», «Про підприємництво», «Про банки і банківську діяльність», «Про підприємства України», «Про цінні папери і фондову біржу», «Про митну справу» та інші. Це були, переважно, написані за зразком законодавчих актів Заходу закони класичного ринку, який на той час в Україні ще не був сформований і в цьому полягала головна помилка законодавців. Як наслідок, утворювалась невідповідність між новоствореним правовим полем та існуючою на той час економічною практикою, яка стала, на думку Л. Кучми, одним із головних факторів деформації в майбутніх економічних процесах, породження правового нігілізму, тінізації та криміналізації економіки [1, с. 14].

Період з 1991 року до 1994 року виявився періодом прогресуючого прискорення темпів економічного падіння. За цей час економіка України зазнала наймасштабніших економічних втрат: обсяг ВВП зменшився на 45,6%, промислового виробництва – на 40,4%, сільськогосподарської продукції – на 32,5% [1, с. 15]. У 1994 році падіння обсягів валового внутрішнього продукту в Україні було більшим, ніж у середньому по країнах СНД. Так, падіння ВВП становило близько 22,9% до рівня 1993 року, а промислового виробництва – майже 28% [2, с. 31].

Головними чинниками спаду ВВП, на думку фахівців, стали: радикальні інституційні зміни; руйнування СРСР і обвальний розрив економічних зв'язків; наслідки системної кризи народного господарства СРСР; успадковані структурні деформації; технологічна криза, застаріла технологічна база, витратність економіки; складна екологічна ситуація. Надмірний негативний вплив цих чинників став можливим через значну розбалансованість економічної стратегії, неузгодженість її елементів.

Економічна ситуація в державі була достатньо складна, проте особливу загрозу економічній безпеці несли фінансова та грошова системи, які були в катастрофічному становищі, інфляція наприкінці 1993 року становила 10256%, курс карбованця щодо долара США девальвував у 8,3 рази (мал. 1) [1, с. 15; 3].

мал.1

Усе це призводило до нарощування заборгованості із заробітної плати та соціальних платежів, закриття та банкрутства багатьох підприємств, зростання рівня безробіття (як зареєстрованого, так і прихованого), загальної соціальної напруги внаслідок суттєвого зниження рівня життя.

В умовах галопуючої інфляції, постійного підвищення цін, ризиків втрати постійної роботи істотна кількість людей вимушена була шукати додатковий заробіток з метою хоч якось себе забезпечити. Значна частина населення зайнялась торгівлею, оскільки на той період часу ринок був єдиним місцем, де завжди обертались «живі» гроші. Слід нагадати, що на початку 90-х років виплати заробітної плати могли затримуватись на місяці, за цей час гроші істотно знецінювались і вже не могли забезпечити задоволення навіть найнеобхідніших потреб. До того ж, слід додати, що чимала кількість підприємств, намагаючись скоротити витрати на оплату праці, скорочували тривалість робочого тижня до 2 – 3 днів на тиждень (або тривалість робочого дня чи зміни), а іноді взагалі відправляли працівників у безстрокову відпустку за свій рахунок на невизначений час. У цей же час, зважаючи на стрімкі темпи інфляційних процесів, на підприємствах зросла кількість бартерних операцій. Бартер використовувався з метою як придбати необхідні для виробництва матеріали, сировину тощо, так і для збуту готової продукції замість швидко знецінюваних купонно-карбованців. Тому деякі підприємства почали виплачувати заробітну плату або продукцією власного виробництва, або ж тим товаром, який надійшов на підприємства як оплата за готову продукцію. Відповідно, люди, отримавши таку «заробітну плату», вимушені були самостійно її реалізовувати й перетворювати на гроші.

Населення країни з кожним роком біднішало, а намагання влади стабілізувати ситуацію було ма-

лоєфективне. Так, слід наголосити й на суттєвих проблемах у податковому законодавстві. Податкова реформа почалася з прийняттям незалежності України, саме в 1991 році було прийнято закон України «Про систему оподаткування». І хоча висування певних концепцій розвитку податкової політики почалося з 1992 року, а сам закон майже копіював закон радянських часів, все ж це було початком побудови власної податкової системи України як незалежної держави. Цей закон набув суттєвих змін у 1994 році як у самому переліку податків, зборів та інших обов'язкових платежів, так і в частині їх стягнення та зміни окремих їх елементів. Однак, як свідчить проведений аналіз, усі проблеми, що стояли перед податковою реформою так і не були вирішені, а навіть ще більше загострилися. Податкова політика носила лише фіскальний характер, що значно ускладнило проблеми економічного розвитку в країні [4, с. 32].

За оцінками експертів Центру ім. О. Разумкова, головними причинами тінізації української економіки в 90-х роках були: загальна економічна криза; недосконалість правового регулювання зміни форм власності (приватизації) та господарської діяльності; нерозвиненість ринкової інфраструктури; відсутність належного рівня довіри підприємців до держави, банківських та інших фінансових інститутів; надмірний податковий тиск, поєднаний з нестабільністю податкового законодавства; значний рівень криміналізації процесу становлення нових відносин власності та корупції органів державної влади [5, с. 9].

Перебудова в державно-управлінському апараті, глибока криза та розбалансованість в економіці та суспільній свідомості, зниження рівня життя – усе це не лише сприяло зростанню так званого «сірого» сектору тіньової економіки, але й рівня злочинності, зі статистикою якого можна ознайомитись у таблиці 1.

Таблиця 1.

Динаміка рівня злочинності 1991 – 2004 рр. [3].

Рік	Разом виявлено злочинів	Разом засуджено осіб	Кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності, (тис. осіб)
1994	572147	174959	15997,7
1995	641860	212915	22400,6
1996	617262	242124	14950,9
1997	589208	237790	14232,1
1998	575982	232598	13330,7
1999	558716	222239	10542,0
2000	567795	230903	9395,4
2001	514597	202609	6384,1
2002	460389	194212	6472,4
2003	566350	201081	7097,3
2004	527812	204794	7013,7

Отже, на тлі трансформаційних процесів у державі відбувалося стрімке зростання тіньових форм збагачення, зокрема й у відкрито кримінальних проявах. Л. Кучма у своїй доповіді «Шляхом радикальних реформ» заявив: «...Грубі прорахунки в економічній політиці спричинили загрозливе зростання тіньової економіки. На її основі в суспільстві утворилася напівкримінальна «п'ята влада», яка серйозно конкурує з державою. Так, нині майже третина грошей перебуває поза банківським обігом...» [1, с. 59].

Відтак, у той період назріла необхідність прийняття важливих та невідкладних заходів щодо приборкання злочинності, корупції та детінізації економіки. Щоб показати ідентичність та всеукраїнський масштаб злочинів були оброблені регіональні судові архіви, а саме: Львівська область, Київська область, Запорізька область. Адже, наприклад, такі види тіньової економіки, як:

- злочини, пов'язані з розкраданням державного майна підприємств та організацій [6, 7, 8];
- незаконні валютні операції [9, 10, 11,];
- незаконна торгівля, контрабанда та порушення митного режиму та митних правил [12, 13, 14];
- використання або перевищення службових повноважень, хабарництво або спроби хабарництва [15, 16, 17];
- зберігання, реалізація наркотичних речовин [18, 19, 20] та інші види тіньової економіки продовжували набирати силу по всій країні в цілому.

У цей час Президент підписує Укази «Питання боротьби з корупцією та іншими злочинами у сфері економіки» від 27 березня 1994 року № 484/94, «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» від 21 липня 1994 року № 396/94. На думку фахівців, ці нормативні акти не зовсім відповідали реальним потребам та викликам, оскільки в них йшлося про вже відомі факти хабарництва серед чиновницького складу, проте не було передбачено конкретних механізмів протидії цим негативним явищам. Майже одночасно з вищезазначеними законодавчими актами Верховна Рада приймає Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 року № 3341- XII [21, с. 278].

З метою підвищення ефективності антикорупційних заходів та заходів щодо приборкання організованої злочинності Л. Кучма здійснив кадрові оновлення та зміцнення керівного складу Міністерства внутрішніх справ України. Уже в другому півріччі 1994 року за зв'язки зі злочинним світом майже 200 співробітників міліції було притягнуто до кримінальної відповідальності. Наприкінці липня 1994 року було створено 200 слід-

чо-оперативних груп із працівників Генеральної прокуратури України МВС України, Служби безпеки України для розслідування особливо складних злочинів у сфері економіки. З метою покращення результатів до роботи додатково було залучено 22 тисячі штатних одиниць співробітників. Однак такий підхід лише частково вплинув на покращення загальних результатів діяльності правоохоронної системи. Так, у 1995 році до суду було направлено 6738 справ щодо розкрадання, 828 – щодо хабарництва, 4691 – щодо незаконних операцій з іноземною валютою [21, с. 278].

Наступними заходами в боротьбі із корупційною складовою нелегальної економіки було ухвалення низки програмних нормативних актів, зокрема: Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 року №356/95-ВР, Постанову Верховної Ради України «Про концепцію національної безпеки України» від 16 січня 1997 року, № 3/97-ВР, Указ Президента України «Про національну програму боротьби з корупцією» від 10 квітня 1997 року № 319/97, Розпорядження Президента України «Про незадовільний стан виконання заходів щодо боротьби із злочинністю» від 25 лютого 1997 року № 98/97-рп [21, с. 279].

Внаслідок зазначених вище законодавчих змін було здійснено відповідні організаційні перебудови, зокрема оновлено Координаційний комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президенті України, створені спеціальні підрозділи боротьби з організованою злочинністю в системі МВС, СБУ, Державній податковій адміністрації (відділі боротьби з корупцією в податковій міліції). У квітні 1997 року Президентом було підписано Указ «Про створення Національного бюро розслідувань України» з метою посилення боротьби з корупцією та організованою злочинністю, проте Верховна Рада наклала на цей указ вето. Практичним втіленням законодавчих ініціатив було проведення у 1997 році операції «Чисті руки» під керівництвом Президента України. Операція з аналогічною назвою проводилась в Італії 1992 – 1993 рр., у Польщі 1994 р. Але, як виявилось згодом, результати операції не дали бажаного результату як в Італії та Польщі й істотно вплинути на корупцію не вдалося, оскільки більшість заходів було спрямовано не на попередження корупції та на з'ясування глибинних причин її зростання, а на подолання наслідків. У листопаді 1999 року Україна разом із іншими членами Ради Європи підписала Цивільну конвенцію Ради Європи про боротьбу з корупцією від 4 листопада 1999 року. Однак, незважаючи на вжиті заходи, рівень корупції продовжував зростати [21, с. 280].

Окрім боротьби з корупцією (безумовної складової й одночасно чинника тіньових потоків у країні), активно здійснювались кроки щодо детінізації економіки. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.03.1996 р. № 207 було утворено Міжвідомчу робочу групу з питань координації робіт, пов'язаних з аналізом причин та наслідків існування тіньової економіки в Україні, затверджено заходи щодо здійснення такого аналізу. Постановою Кабінету Міністрів України від 05.01.1998 р. № 2 цю робочу групу було ліквідовано, натомість утворено Урядову робочу групу з питань відстежування процесів тінізації економіки та розроблення пропозицій і рекомендацій щодо припинення її зростання.

Але вчинені дії не давали бажаного результату й у 2001 р. було розроблено «Державну програму детінізації економіки України на 2001 – 2004 роки». Програма передбачала заходи щодо реформування системи податкових пільг, дерегуляції підприємництва, регулювання фінансової системи та діяльності органів державної влади. Особливий акцент у Програмі зроблено на посиленні контролю за діяльністю підприємств, що частково відповідає завданню скорочення тіньового сектору.

Водночас, Указами Президента України було введено в дію низку рішень Ради національної безпеки й оборони, які відіграли важливу роль у детінізації та виведенні з кризи окремих галузей економіки: від 3 лютого 2000 р. «Про вдосконалення державного регулювання діяльності підприємств з іноземними інвестиціями в Україні»; від 14 лютого 2000 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання кризових явищ у паливно-енергетичному комплексі України»; від 11 квітня 2000 р. «Про стан залізничного транспорту України та заходи щодо забезпечення його ефективного функціонування»; від 27 вересня 2000 р. «Про стан авіаційного транспорту та авіаційної промисловості України»; від 19 липня 2001 р. «Про заходи щодо захисту національних інтересів у галузі зв'язку та телекомунікацій» тощо [22, с. 296].

Але системні заходи щодо протидії поширенню тіньової діяльності було започатковано лише після розгляду цього питання на засіданні Ради національної безпеки й оборони України 25 січня 2001 р., рішення якої введено в дію Указом Президента України від 20.03.2001 р. № 183 «Про заходи щодо детінізації економіки». Цей документ передбачав комплекс заходів для підвищення ефективності державного управління грошово-кредитною сферою: необхідність узгодження параметрів грошово-кредитної політики з Програмою діяльності Кабінету Міністрів і Державним бюджетом України; усунення дефіциту платіжних засобів,

забезпечення підвищення рівня монетизації економіки з урахуванням потреб її розвитку; забезпечення ефективного контролю за фінансовими й товарними потоками; упровадження механізмів стимулювання розподілу фінансових ресурсів на користь виробничої сфери, зокрема шляхом концентрації банківського й промислового капіталу на пріоритетних напрямках економічного розвитку; впровадження стратегічного планування розвитку фінансових ринків; підвищення ефективності державного нагляду й контролю за виконанням довірчими товариствами, інвестиційними фондами й компаніями, страховими організаціями зобов'язань перед громадянами [22, с. 297].

Одночасно, разом із цим, під впливом загрози запровадження санкцій FATF (група з розроблення фінансових заходів протидії відмиванню грошей, заснована в 1989 році на зустрічі «Великої сімки» в Парижі, Financial Action Task Force on Money Laundering – FATF) проти України 19 липня 2001 р. прийнято Указ Президента України № 532 «Про додаткові заходи щодо боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом». На виконання цього Указу 28 серпня 2001 р. Кабінет Міністрів і Національний банк України прийняли спільну постанову, згідно з якою на виконання Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, органам виконавчої влади, банківським та іншим фінансовим установам доручено керуватися у своїй діяльності сорока рекомендаціями FATF.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2001 р. № 386 утворено міжвідомчу робочу групу з дослідження методів та тенденцій у відмиванні грошей та інших доходів, одержаних злочинним шляхом. 28 серпня 2001 р. Кабінет Міністрів України оприлюднив заяву стосовно боротьби з легалізацією («відмиванням») коштів, одержаних злочинним шляхом. Однак, вже 1 вересня 2001 р. чергова сесія FATF дійшла висновку про відсутність в Україні системи протидії відмиванню злочинних доходів та прийняла рішення щодо занесення нашої держави до «чорного списку» [22, с. 301].

На думку багатьох експертів, це було зроблено необґрунтовано з політичних міркувань. Утім, заходи FATF стали потужним поштовхом для започаткування та розвитку в Україні системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

У наступні роки було прийнято низку важливих документів у сфері протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом та детінізації економіки в цілому, зокрема: затверджено Про-

грами протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, на 2002 р. (Постанова КМУ і НБУ від 15.05.2002 р. № 676), 2003 р. (Постанова КМУ і НБУ від 20.01.2003 р. № 140), 2004 р. (Постанова КМУ і НБУ від 16.01.2004 р. № 45). Прийнято базовий законодавчий акт у даній сфері – Закон України від 28.11.2002 р. № 249-IV «Про запобігання та протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом»; затверджено заходи щодо детінізації економіки України на 2002 – 2004 рр. (Указ Президента України від 5 березня 2002 р. № 216); прийнято Указ Президента України від 22 липня 2003 р. № 740 «Про заходи щодо розвитку системи протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму», відповідно до якого, а також до Постанови Кабінету Міністрів України від 10.12.2003 р. № 1896 створювалась Єдина державна інформаційна система у сфері запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансування тероризму (ЄДИС); прийнято додаткові заходи щодо детінізації національної економіки на 2004 – 2005 рр. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.07.2004 р. № 414) [22, с. 301].

Завдяки вжитим заходам вже до початку 2005 року вдалося досягти досить вагомих позитивних результатів: 1) лібералізація правового поля для підприємництва: скорочено кількість та тривалість перевірок підприємств, спрощено та впорядковано процедуру реєстрації та ліцензування суб'єктів підприємницької діяльності, запроваджено спрощену систему оподаткування та звітності для малого бізнесу; 2) радикальне зниження частки бартерних операцій: з 42,4 % наприкінці 1997 р. до 2,3 % на початок 2003 р.; 3) скорочення частки позабанківського грошового обігу з 48,9 % у 1997

р. до 31 % станом на 01.01.2006 р.; 4) підвищення надійності грошової стабілізації: зміцнення довіри до банківської системи, за 2001 – 2005 рр. депозити фізичних осіб у банках України зросли у 16,9 рази; 5) легалізація доходів та нерегламентованої зайнятості населення: здійснюються послідовні кроки щодо скорочення податкового навантаження на доходи фізичних осіб, підвищення розміру мінімальної заробітної плати; організовано навчання за професіями, які користуються попитом на ринку праці тощо. У цілому, рівень тінізації економіки до 2004 року скоротився з 59 % до 28 % офіційного ВВП [22, с. 303].

Висновки. За означений період часу з 1994 до 2004 років Президенту Л. Кучмі та його команді вдалося досягти чималих успіхів у відновленні та стабілізації національної економіки. Зокрема суттєвими досягненнями є: активізація роботи промисловості, зниження частки бартерних операцій, лібералізація правового поля для малого та середнього бізнесу, зупинення гіперінфляції та стабілізація валютного курсу, скорочення частки позабанківського грошового обігу. Однак, незважаючи на те, що за період з 2000 до 2004 років в Україні простежується певна позитивна тенденція до зменшення обсягів тіньового обороту, все ж суттєво знизити рівень нелегального сектору економіки, злочинності та корупції, як доводить це статистика вчинених правопорушень, у державі не вдалося. Головною причиною, на наш погляд, є відсутність чіткого механізму міжвідомчої координації, ефективного й комплексного використання всіх наявних сил і засобів правоохоронних, контрольних, фінансових та інших державних органів у вирішенні поставлених завдань.

Джерела та література

1. Кучма Л. Д. Кроки становлення національної економіки, 1994 – 2004 роки: доп. та виступи Президента України, офіц. док.: у 2 кн. Кн. 1 / Л. Д. Кучма. Київ: Либідь, 2008. 540 с.
2. Кучма Л. Д. Економічна доповідь Президента України, 1994 рік / Л. Д. Кучма. Київ, 1995. 202 с.
3. Державна служба статистики України: офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
4. Богатирьова Є. М. Податкові реформи в Україні: етапи проведення. Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. 2013. №7 (186). С. 28 – 38.
5. Барановський О., Сіденко В. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні. Національна безпека і оборона. 2004. № 2 (50). С. 9.
6. Архів Апеляційного суду Київської області. Спр. 2-55/93, 1993. 5 томів.
7. Архів Апеляційного суду Львівської області. Спр. 2-72. 1994. 5 с.
8. Архів Апеляційного суду Запорізької області. Спр. 2-16. 1 частина. 1995. 15 с.
9. Архів Апеляційного суду Київської області. Спр. 2-41/95. 1995.
10. Архів Апеляційного суду Львівської області. Спр. 2-29. 1994. 4 с.
11. Архів Апеляційного суду Запорізької області. Спр. 2-168. 1 частина. 1994 4 с.
12. Архів Апеляційного суду Київської області. Спр. 2-47/93. 1993. 5 томів.
13. Архів Апеляційного суду Львівської області. Спр. 68. 1994. 14 с.

14. Архів Жовтневого районного суду м. Запоріжжя. Спр. 1-453. 1997. 4с.
15. Архів Апеляційного суду Київської області. Спр. 2-104/96. 1996. 3 томи.
16. Архів Апеляційного суду Львівської області. Спр. 6-322. 1994. 5 с.
17. Архів Апеляційного суду Запорізької області. Спр. 2-77. 1994. 2 частина. 9 с.
18. Архів Святошинського районного суду м. Києва. Спр. 1-106-95. 1995. том № 3 С. 23-25.
19. Архів залізничного районного суду м. Львова. Спр. 1-184. 1994. 3 с.
20. Архів Жовтневого районного суду м. Запоріжжя. Спр. 1-150. 1995. 3с.
21. Горган О. Л. Історичні аспекти боротьби з корупцією в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://par.in.ua/2_2015/84.pdf.
22. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія /за ред. З. С. Варналія. Київ : НІСД, 2006. 576 с.
23. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2004 році: Верховний Суд України, офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>